

A ráció korlátai

Egy angol konzervatív gondolkodó, a múlt évben, a kelet-európai, általa "kommunistának" nevezett rendszerek bukásának okain elmélkedve, a következő megjegyzést tette: "A kommunizmus tévedés volt, mert egy szociális elgondolást olyan hévvel akart a lakosságra kényszeríteni, hogy a morális szempontok és viselkedésformák elsikkadtak az elgondolás megvalósítása során" (Kenneth Minogue: Összeomló társadalmak, tovább élő hitelek 2000/1990/9. 18. o.)

Tudva azt, hogy a konzervativizmus kedvenc szembeállítását, és az ész által konstruált, mesterséges "racionális" és a hagyományokban, az erkölcsökben tovább élő, természetes "irracionális" szembeállítását, nézzük meg, hogy mennyiben tehető felelőssé a ráció bolsevizmus tetteiért. S hogy visszatérjek a fenti idézethez, azt ugyan nem tudom, hogy mi a kommunizmus, s hogy tévedés volt-e, de a 30-as években szemmel láthatóan háttérbe szorultak a morális megfontolások (igaz egy "új" egy "forradalmi" morál nevében). S nagyon érdekes és jellemző, a racionalitás-fogalom új dimenzióinak megismerését ígérő annak az elemzése, hogy értelmes emberek, a szellemi elit hogyan magyarázta, s így hogyan tette elfogadhatóvá a maga számára ezt a gyakorlatot!

A legáltalánosabb megjegyzés, amit ezzel kapcsolatban tehetünk az, hogy a fent jelzett magyarázat gondolati szerkezete – bevallottan – megegyezik a felvilágosodás racionalitás-fogalmával. Tudvalévő, hogy a felvilágosodás teoretikusai minden régi gondolatot, hagyományt, intézményt az "Ész ítélőszéke" elé idéztek, s ott vagy racionálisnak bizonyult, s méltónak ítéltetett a fennmaradásra, vagy pedig – nem felelve meg az észszerűség kritériumainak – a történelem süllyesztőjébe került. Mi, akiknek élete nagyrészt a tudomány eredményei által szerveződik, azon tudományén, amelynek alapvető szemléleti formája az észszerűség, nem nagyon emelhetünk kifogást ezen eljárás lényegével szemben. A felvilágosodás óta eltelt több mint 200 esztendő sok-sok eseménye, s főképpen a minket leginkább érdeklő bolsevik kísérletet némely vonása azonban elengedhetetlenné teszi, hogy tüzetesebben szemügyre vegyük az "ősök" racionalitás-fogalmát. S itt mindjárt szembetűnik az "Ész ítélőszéke" (elgondolt) működésének néhány sajátossága, így pl.:

1. az "ítélet" meghozatala elvileg nem igényel időt, vagyis itt és most bármiről el tudom dönteni, hogy észszerű-e vagy sem. Ez persze feltételezi, hogy
2. birtokomban van a lehetséges racionális struktúrák, következtetési szabályok teljes gyűjteménye, tehát kizárt az a lehetőség, hogy egy jelenséget csak azért tekintek irracionálisnak, mert keveset tudok működéséről, s amit tudok, az egyik sémába sem illik.

Összefoglalva: Ebből a racionalitás-fogalomból a tudás minőségi (mélységi) fejlődésének elvi lehetősége hiányzik. Amit megenged: a jelenlegi gondolati struktúrának megfelelő (tehát ésszerű) jelenségek mennyiségi gyűjtése, a tudás mennyiségi "felhalmozása" (ld. pl. az Enciklopédia kísérletét!). Másképp: a mérce már a kezünkben van, így a továbbiakban csak a mérés a feladatunk, nem a mérce további korrigálása.

Mi következik a fentiekből *a bolsevizmus és az etika* kapcsolatára nézve? Sok minden, s már előre le kell szögezni, hogy a tanulságok nem csak az etikára vonatkoznak.

A tételes etika prototípusa a tízparancsolatban megtestesülő keresztény etika. A magatartási szabályok itt nem érvelve, az észre apellálva vannak levezetve, hanem "irracionalisan", parancsok formájában vannak megfogalmazva, s nem a belátásra bízzák a teljesítést, hanem szankciókat helyeznek kilátásba a nem-teljesítés esetére. Ez mégsem jelenti azt, hogy ezek a szabályok ésszerűtlenek, hiszen pl. a bolygómozgás azelőtt is ésszerű volt, mielőtt ésszerűen meg tudták volna magyarázni azt. (S itt a ráció egy elfogultságára bukkantunk, arra ugyanis, hogy az emberi gondolat termékei közül hajlamos csak azokat racionálisnak tekinteni, melyeket tudatosan a ráció kánonjai figyelembevételével hoztak létre. Az erkölcsöt ezért hajlamos irracionálisnak minősíteni!) Tehát az etika racionális lehet abban az értelemben, hogy sok-sok próbálgatás végeredménye és letisztázása, anélkül, hogy az alapul szolgáló társadalmi jelenségek már racionális sémákba lennének foglalva. S így az etika racionalitása csak egy hosszú tudományos kutatás során tárulhat fel. Ennek híján, jelenlegi részleges tudásunk bázisán ésszerűtlennek minősíthetjük azokat az erkölcsi tételeket, amelyeknek nem ismerjük még az alapját.

Az etikai parancsok másrésről, mint minden "hüvelykujj-szabály", tehermentesítik a gondolkodást. S itt a racionalitásnak újra az 1. sajátossága bukkan elő: a végtelen gondolkodási kapacitással rendelkezés feltételezése. Vagyis bármilyen jelenséget közvetlenül a logika alapjára képes vagyok visszavezetni, s ez alapján megítélni azt.

A fenti gondolkodásmódbeli jellemzők mind jellemzőek a bolsevik "észjárásra". Mégis – bár el kell ismernünk, hogy ez alapvető tévedésekre adott okot minden időben – minőségi különbség van a "klasszikus" bolsevizmus (a forradalom előtt illetve alatt, a '20-as évek közepéig) és annak sztálini elfajulása között. A különbség mind az érvelés jellegében, mind az érvelés tárgyában, vagyis az elutasított valóságban fellelhető. A "klasszikus" bolsevizmus által elutasított valóság irracionalizmusa valójában egy jól átlátott racionális struktúra volt, amit ezért a racionális gondolkodás "saját pályán", s így "jogosan" tudott "megverni". Arról van szó, hogy a 17 előtti orosz rendszer összetartó morális elvek nagyon

átlátható módon a hagyományos orosz uralkodó réteg uralmát biztosító "kötőanyaggá" züllöttek (ld. pl. a "hazafiság", a cárnak való engedelmesség stb. morális elveit). Tehát a "klasszikus" bolsevizmus egy rosszhiszeműen, az uralmi racionalitás elrejtésének szándékával használt irracionális frazeológiát dobott ki illetve leplezett le elsősorban, bár e "leleplezés" kétségkívül túlmént jogos határain, amikor szinte minden addigi erkölcsi elvet, mint az uralkodó osztály uralmát biztosító elvet ítelt el. Ebben a vonatkozásban a bolsevik fordulatot a hegeli fejlődésfogalom-tagadás stádiumaként foghatjuk fel, ami egy szükségszerűen előálló stádium, amikor valamely dolog újonnan felfedezett aspektusa olyan éles fényt vet a dologra, hogy a régi igazságokra is egy ideig a tévelygés árnyéka hull. Idő kell, míg az új "fényhez" hozzászokik a "szem".

Merőben ellentétes ezzel a sztálini korszak "racionalizmusa", ami már "első körben" is színvonalcsökkenésként aposztrofálható. A színvonalcsökkenés lényege: a sztálinista érvelésmód merevsége, s a "vaslogika" szegényessége, ami ráadásul a "lehetséges racionális érvek" – tehát amiket egyáltalán egy vitában használni lehet – tekintetében meglehetősen önkényes, vagyis nem általános szabályok, hanem a "vitavezető" szubjektív megítélése dönti el az adott vitához egyáltalán használható érveket. De nem maga a színvonalcsökkenés a lényeg. Hanem az, hogy formájában az ellenkezője, tartalmában ugyanaz zajlik le Sztálin idejében, mint a 17 előtti Oroszországban. Míg 17 előtt irracionális frazeológiába öltöztették az uralmi racionalitást, addig Sztálin alatt ugyanezt a funkciót egy lesilányított, s ezért önkényesen felhasználható racionális frazeológia vette át. Ha úgy tetszik Sztálin ösztönösen ráérezett, hogy a felvilágosodás racionalitás-fogalmának fent elemzett gyengeségét ki lehet használni oly módon, hogy a lényegileg önkényes cselekedeteknek racionális, s ezért teljesen modern legitimitációt lehet adni.

S mi az etikán túlmutató általánosabb tanulság? Semmiképpen sem az, hogy a racionalitás mellett az irracionálitást is mint vele egyenrangú megismerési lehetőséget rehabilitáljuk. A ráció végső soron a megismerés egyetlen lehetséges útja, de racionális struktúrák nemcsak eszünk céltudatos használatával jöhetnek létre, működésük magyarázatának hiánya nem a ráció hiányát jelenti.

Ez a felismerés persze megingatja a racionalizmus magabiztos használatát, s az eddigiekhez képest visszafogottságra buzdítja az "Ész ítélőszékének" bírót. A visszafogottság pedig az ellenkező veszéllyel jár, mint a felvilágosodás racionalitás fogalma. Míg ez racionális jelenségeket, struktúrákat is irracionálisként bélyegez meg, addig a "visszafogott" ítélkezés esetleg túl sokáig "megbocsátó" irracionális jelenségekkel szemben, vizsgálva azok fel nem fedett "racionális magvát".

Banyár József